

PESTPROTOCOL DRENTHE COLLEGE

INHOUD	pag.
0. Inleiding.....	1
1. Uitgangspunten Drenthe College.....	2
2. Veilig schoolklimaat.....	3
3. Methoden omgaan met pesten.....	4
4. Samenvatting.....	6
Bijlage 1 Voorbeeldcontract (te maken als bijlage bij Onderwijsovereenkomst)	
Bijlage 2 Digitaal pesten	
Bijlage 3 Alertheid en signalering	

0. Inleiding

“Pesten is het systematisch uitoefenen van psychische en of fysieke mishandeling door een of meerdere individuen op een persoon, die niet (meer) in staat is zichzelf te verdedigen. Bij pesten is de macht ongelijk verdeeld. Er zijn drie cruciale elementen in de definitie van pesten, namelijk ‘herhaling’, ‘kwetsing’ en ‘machtsverschil’.”

(Uit: “Hoe vergroten wij de kans op een respectvolle omgang met elkaar in het middelbaar beroeps onderwijs?” - Platform Veiligheid MBO, MBO Raad, 2010)

Pesten komt regelmatig en in verscheidene vormen voor zowel in als buiten de school. Het onderscheid tussen ‘plagen’ en ‘pesten’ is de mate van effect en beïnvloeding op de ander. Bij plagen sprake is van gelijkwaardigheid tussen de mensen, bij pesten is er of ontstaat er een machtsverschil. Ten tweede zien de plager en de geplaagde beide de humor van het plagen in; iemand die gepest wordt, ziet het pesten niet als humorvol, maar als kwetsend. Plagen gebeurt af en toe en pesten gebeurt systematisch en herhalend.

Vormen van pesten op het mbo

Alle uitingsvormen van pesten komen, net als op het basis- en voortgezet onderwijs, op het mbo voor: uitschelden, roddelen, fysiek geweld, spullen kapot maken of afpakken, digitaal pesten, buitensluiten of negeren. De gepeste wordt in toenemende mate opletterend en voorzichtig. Het gedrag van de pester beïnvloedt bedoeld of onbedoeld het denken en handelen van de ander, de gepeste.

Digitaal pesten

Digitaal pesten of cyberpesten is pesten via telefoon of computer. Via sms, ping, msn, twitter, facebook, e.d. worden negatieve berichten over een persoon verspreid of ongewenste foto's of video's van de gepeste persoon geplaatst. Door de anonimiteit van de pester(s) en de reikwijdte van internet kan digitaal pesten zeer grote invloed hebben. Digitaal pesten is strijdig met de Wet op de Privacy en dus strafbaar. (In bijlage 2 wordt een stappenplan na signalering van digitaal pesten beschreven.) In veel gevallen is er een relatie tussen ‘gewoon’ pesten en digitaal pesten: wordt iemand digitaal gepest, dan wordt de student vaak ook op school buitengesloten en omgekeerd.

Pestgedrag beschadigt mensen en leidt op school tot een onveilig leerklimaat, hetgeen van invloed kan zijn op prestaties en resultaten van de student. Een respectvolle omgang met elkaar en een positief leer- en werkklimaat binnen de gehele organisatie vergroot het gevoel van veiligheid en verkleint de kans op pesten.

Het Platform Veiligheid van de MBO Raad heeft onderzocht wat studenten en medewerkers verstaan onder deze veiligheid. Op basis van de uitkomsten van het onderzoek en op basis van brieven van OCW over veiligheid op school zijn uitgangspunten voor de ontwikkeling van een veilig schoolklimaat geformuleerd met expliciete aandacht voor pesten, pestgedrag, de betrokkenen en omgeving. Dit protocol van Drenthe College is gebaseerd op deze uitgangspunten. Als bijlage 1. is een ‘modelcontract’ toegevoegd waarin afspraken met de pester worden vastgelegd. Een dergelijk contract wordt na ondertekening opgenomen in het studentendossier als bijlage bij de Onderwijsovereenkomst.

1. Uitgangspunten

Drenthe College hanteert de volgende uitgangspunten:

1. Drenthe College is actief in het scheppen van een veilig leer- en werkklimaat waarbinnen pesten als onacceptabel gedrag wordt bestempeld.
2. Pesten wordt als een probleem gezien door alle direct betrokkenen: studenten, docenten, loopbaanadviseurs, studentadviseurs, onderwijsondersteunend personeel en ouders.
3. Direct bij de studenten betrokken medewerkers van Drenthe College kunnen pesten signaleren en nemen vervolgens duidelijk stelling tegen het pesten.
4. Drenthe College heeft een aanpak vastgesteld die wordt toegepast als pesten is gesignaleerd. Er zijn deskundige medewerkers dit kunnen uitvoeren en betrokken partijen kunnen begeleiden.
5. Drenthe College ontplooit preventieve (les)activiteiten en besteedt hierin aandacht aan pesten en ander ongewenst gedrag en de gevolgen hiervan.

2. Veilig schoolklimaat.

Respectvol omgaan met elkaar zorgt voor een sociaal veilige leer- en werkomgeving en is een verantwoordelijkheid voor iedereen in Drenthe College. Drenthe College heeft in verschillende documenten beschreven welke rechten en plichten van toepassing zijn op medewerkers en studenten. Al deze documenten hebben als doel een positief leer- en werkklimaat te creëren dan wel te ondersteunen en ongewenst gedrag te voorkomen.

In één van deze documenten, 'Preventie en bestrijding ongewenst gedrag', wordt gedetailleerd beschreven wat Drenthe College als ongewenst gedrag beschouwd. Hierin wordt pesten nadrukkelijk genoemd als gedrag dat binnen Drenthe College niet wordt getolereerd. Wat onder 'pestgedrag' wordt verstaan bepaalt de school en degene die wordt gepest.

Vermoedens, signalen¹ of meldingen van 'pesten' worden direct opgepakt door de medewerker van Drenthe College die dit als eerste opmerkt. Deze medewerker meldt de situatie bij de loopbaanbegeleider van de student, eventueel bij de opleidingsmanager en/of bij Studentenadvies. De loopbaanbegeleider van de betrokken studenten heeft een actieve rol in de aanpak.

Afhankelijk van het signaal of de melding wordt een oplossende strategie toegepast. In de volgende paragrafen worden twee manieren van aanpak aangegeven. Kenmerkend in de aanpak is de rol en betrokkenheid van derden. De eerste aanpak sluit aan bij de aanpak van 'Positive action' zoals dat binnen Drenthe College door Yorneo is uitgevoerd. De tweede aanpak gaat verder. Bij deze aanpak werken ook de ouders van gepeste en pester mee aan de oplossing en worden de meelopers aangesproken. Ouders worden medeverantwoordelijk voor het oplossen van het probleem en meelopers krijgen meer duidelijkheid over hun rol in de situatie.

Per situatie zal de aanpak verschillen, afhankelijk van de ernst van het probleem, en in de meeste gevallen zal een mengvorm tussen beide gekozen worden.

Deskundigheid medewerkers

Binnen en buiten Drenthe College worden trainingen georganiseerd en uitgevoerd om de deskundigheid van medewerkers te vergroten. Naast het signaleren en het leren toepassen van een strategie worden medewerkers vooral geschoold in het voeren van gesprekken met betrokkenen.

Doorverwijzen

Uit onderzoek² is bekend dat gepeste mensen jaren na het pesten mentaal minder weerbaar zijn en dat zij sociaal minder functioneren dan niet gepeste mensen. Ook pesters kunnen op latere leeftijd

¹ Zie bijlage 3: 'Alertheid en signalering' – artikel www.pestweb.nl

² 'De psychologische gevolgen van pesten' - E. Verhagen, 2007

'last krijgen' van hun verleden. Deze gevolgen kunnen beperkt worden als er in de periode van het pesten voldoende sociale steun en hulp geboden wordt. Daarom wordt geadviseerd om in voorkomende gevallen hulpverlenende instellingen te betrekken bij het oplossen van het probleem. Drenthe College verwijst zo nodig de student, zowel de pester als de gepeste, door naar professionele hulp buiten de school.

3. Methoden omgaan met pesten

In deze paragraaf worden twee manieren van aanpak beschreven. Wanneer de oplossing uitsluitend binnen de schoolomgeving wordt gezocht, volstaat de eerste methode.

Bij ernstiger vormen van pesten, waarbij er bijvoorbeeld sprake is van fysiek geweld, vernieling van persoonlijke eigendommen en digitaal pesten is de tweede aanpak een betere optie. In de praktijk zal waarschijnlijk meestal een mengvorm worden toegepast.

Er wordt een betrokken docent of loopbaanbegeleider aangewezen om het probleem aan te pakken. Deze is goed getraind in het voeren van dergelijke gesprekken waarin van belang is dat men goed kan omgaan met de wisselwerking enerzijds objectief te blijven en anderzijds betrokkenheid te tonen. Het hele opleidingsteam wordt geïnformeerd wanneer er sprake is van pestgedrag binnen een bepaalde opleiding.

3.1. De 'No Blame'- aanpak

In deze methode zorgt het 'niet beschuldigen' voor een potentiële oplossing van het probleem. Deze aanpak sluit in grote lijnen aan bij activiteiten als 'Positive action' zoals dat door Yorneo is uitgevoerd. Niemand wordt op voorhand iets verweten, ook de pester niet, en de situatie wordt als objectief feit benaderd. Er wordt in de traditionele gespreksvoering vaak veel tijd besteed aan het achterhalen van de ware toedracht van het pestgedrag. Dit heeft als nadeel dat de eigenlijke start van de aanpak vooruitgeschoven wordt en het oprakelen van mogelijke oorzaken voor het slachtoffer zeer beschamend kunnen zijn. Om effectief hulp te kunnen bieden wordt er direct gefocust op het stoppen van het pestgedrag en het ondersteunen van de gepeste.

De methode bestaat uit het voeren van doelgerichte gesprekken van een docent of loopbaanbegeleider met de pester en gepeste, eerst apart en daarna gezamenlijk, en het voeren van klassengesprekken over ongewenst gedrag in het algemeen en pesten in het bijzonder. In de klassengesprekken wordt ook de rol van de meelopers en de verantwoordelijkheid voor het leerklimaat aan de orde gesteld. Dit gebeurt binnen het primaire proces. De opleiding kan er voor kiezen deze gesprekken door bijvoorbeeld een studentadviseur of externe begeleider te laten uitvoeren. Verbetering van de situatie moet op zeer korte termijn zichtbaar zijn (na één, max. twee gesprekken). Is dit niet het geval dan wordt gestart met de aanpak zoals genoemd in 3.2.

3.2. Vijfsporenaanpak

Deze aanpak wordt direct gestart als het gaat om ernstig pestgedrag, eventueel gepaard gaande met agressie en vernielingen, en bij digitaal pesten.

Uitgangspunt is dat pesten op school wordt gezien als een groepsprobleem met verschillende betrokkenen: de pester, de zwijgende middengroep of meelopers, de gepeste student, de ouders, de docent/loopbaanbegeleider. In het protocol van OCW wordt deze aanpak als gewenst omschreven.

3.2.1. De pester

Pesters zijn fysiek en/of mentaal sterker dan hun slachtoffers en zij zijn weinig empathisch. Dat betekent dat zij vaak niet de ernst van het pesten inzien. Hulp aan de pester bestaat uit een gesprek met de loopbaanbegeleider of in ernstige gevallen met de opleidingsmanager waarin ook het verplichtende karakter van de onderwijsovereenkomst en het deelnemersstatuut ter sprake komt. Er kan een sanctie worden opgelegd, omdat er door het gedrag van de pester een onveilige situatie is ontstaan voor studiegenoot.

De loopbaanbegeleider voert vervolgens probleemoplossende gesprekken met deze student. Het doel

van deze gesprekken is:

- pesten direct te laten stoppen
- * mogelijke oorzaken pestgedrag blootleggen (bijvoorbeeld eigen pestverleden of gebeurtenis in het verleden met de gepeste);
- de pester duidelijk maken wat het effect van zijn gedrag is op de gepeste (vergroten empathisch vermogen);
- met de pester afspraken maken over gedragsverandering (de pester wordt verantwoordelijk voor het eigen gedrag en voor het bijdragen aan een veilig schoolklimaat);
- * de pester duidelijk maken wat de gevolgen voor zijn/haar gedrag kunnen zijn (schorsing of verwijdering).

De opleidingsmanager beslist of deze student wordt doorverwezen naar Studentenvoorsitter.

De afspraken worden vastgelegd in een contract, in tweevoud opgemaakt en één door de student ondertekend. Het exemplaar wordt toegevoegd aan het dossier van de student. (Voorbeeld: bijlage 1)

Wanneer dit alles geen effect heeft binnen een afgesproken termijn, dan worden de ouders van de minderjarige student door de loopbaanbegeleider schriftelijk geïnformeerd over het pestgedrag en de mogelijke sancties en uitgenodigd voor een gesprek. Bij meerderjarige studenten kan de school na één of twee waarschuwingen overgaan tot schorsing of verwijdering..

3.2.2. De zwijgende groep of meelopers

De loopbaanbegeleider of de opleidingsmanager gaat in gesprek met klas over het onderwerp 'pesten en ander ongewenst gedrag'. Met de studenten wordt gesproken over een veilige school en wat zij kunnen bijdragen hierin. De situatie die aanleiding is voor het gesprek, wordt niet expliciet besproken. Belangrijk onderdeel in het gesprek is het bijbrengen van besef van invloed op het schoolklimaat, hun invloed op gedrag van pesters, hun invloed op de gevoelens van gepesten, gevolgen voor de schoolloopbaan voor pesters en gepesten, e.d. Het inzicht kan hen mogelijk helpen de pester niet langer toe te juichen, maar te wijzen op het effect van zijn/haar gedrag. Een dergelijk gesprek wordt herhaald als er op korte termijn (één á twee weken) geen verbetering optreedt. In dit tweede gesprek wordt de situatie expliciet besproken, inclusief de rol van de zwijgers en de meelopers in die specifieke situatie.

3.2.3. De ouders

In het gesprek op school wordt aan de ouders van pesters gevraagd om stelling te nemen tegen het pestgedrag. Deze ouders worden gewezen op de gevolgen wanneer het pestgedrag niet stopt.

Met ouders van gepeste studenten wordt afgesproken hoe de gepeste wordt ondersteund en welke personen of instanties hierbij kunnen worden betrokken.

De MBO Raad adviseert om tijdens ouderavonden aan de aanwezigen mee te delen dat de instelling ongewenst gedrag niet tolereert en hiertegen optreedt.

3.2.4. De gepeste

De gepeste wordt ondersteund in de lessituatie en op de leslocatie. Dit kan in de dagelijkse situatie door de docenten en de loopbaanbegeleider en daarnaast op vaste momenten door de Studentadviseur. De anonimiteit of de privacy van de student blijft zoveel mogelijk gewaarborgd, ook in de uitingen van hulp om te voorkomen dat de pester op een andere manier zijn pestgedrag voortzet of dat de gepeste uit angst voor de gevolgen, er niet meer over wil praten.

In de gesprekken wordt ook onderzocht of de situatie alleen op school voorkomt of ook daarbuiten, of de student bekend is met hulpverlening, of het hem-/haarzelf alleen of het gezin waarin hij/zij woont betreft, e.d.

Er wordt gewezen op de mogelijkheden van hulp vanuit school (regelement ongewenst gedrag, vertrouwenspersonen, studentadviseurs, docent bij wie hij/zij zich veilig voelt, e.d.) en eventuele externe hulpverlenende instellingen.

Drenthe College kent enkele trainingen voor studenten, zoals faalangstreductietrainingen, die het zelfvertrouwen van de student kunnen vergroten. De student wordt hierop gewezen indien van toepassing.

3.2.5. De loopbaanbegeleider, de docent en de studentadviseur

Genoemde medewerkers van Drenthe College zijn bekend met de signalen van de gevolgen van pesten en gaan hier actief op in. Hierboven is beschreven op welke manier. De medewerkers zijn geschoold in het signaleren en observeren van pestgedrag, omgaan met de effecten, gespreksvoering met gepeste, pester en ouders. Een dergelijke scholing wordt opgenomen in het scholingsaanbod in de z.g. 'gele weken' van Drenthe College. Teams kunnen ook teamtrainingen organiseren, zoals in geval van 'Positive action'.

Er wordt een stappenplan gemaakt, eventueel samen met specialisten van Studentenvoorspraak of ervaringsdeskundigen op school, waarin termijnen, verwachte effecten en sancties worden beschreven. Het contract genoemd bij 1. is hier op gebaseerd.

De aangewezen medewerker zelf kan bij ernstige gevallen, vragen om een collega-coach, met wie de aanpak en de effecten worden besproken. Het is belangrijk dat er gedurende het hele proces ondersteuning kan worden geboden.

4. Samenvatting

Pesten wordt niet getolereerd en tegen dit ongewenste gedrag wordt opgetreden. Alle studenten en medewerkers zijn verantwoordelijk voor een veilig leer- en werkklimaat.

Medewerkers die direct met de studenten te maken hebben, zijn deskundig wat betreft het signaleren van pestgedrag. Er worden op de taak toegespitste trainingen georganiseerd in de 'gele weken'.

Als er sprake is van pesten bij een bepaalde opleiding, wordt dit in het opleidingsteam besproken.

De medewerker die het proces van gepeste en pester begeleidt, kan verzoeken om een collega-coach die hem/haar bij ingewikkelde situaties ondersteunt. Als het nodig is, wordt om externe ondersteuning gevraagd.

Instellingen voor jeugdhulpverlening, zoals bijvoorbeeld Yormeo, worden indien nodig gevraagd adviezen te geven over het creëren en in stand houden van een veilige leeromgeving van jongeren.

In geval van digitaal pesten wordt de ICT Dienst ingeschakeld als berichten via intranet of vanaf een schoolcomputer zijn verstuurd. Om de herkomst van andere anonieme digitale berichten te achterhalen wordt de student gewezen op de mogelijkheden die hij/zij daartoe heeft (zie bijlage 2).

De algemene voorwaarden bij de Onderwijsovereenkomst en het Deelnemersstatuut bieden aanknopingspunten om sancties op te leggen. Bij vormen van pesten waarbij agressie en vernielingen aan de orde zijn, wordt het Sanctieprotocol gebruikt voor het opleggen van een sanctie.

De procedures van 'schorsing' en verwijdering' zijn opgenomen in het Deelnemersstatuut.

BIJLAGE 1.

Voorbeeldcontract met student. Regels zijn toe te voegen en te verwijderen.

Onderstaand contract wordt in tweevoud opgemaakt; één exemplaar wordt toegevoegd als bijlage van de Onderwijsovereenkomst aan het deelnemersdossier (logboek Magister).

Naam student:

Stamnummer:

Opleiding/kwalificatiedossier:

Leerjaar:

Ik houd mij aan de volgende regels:

- Ik stop direct met pesten
- ik respecteer de ander zoals hij/zij is
- ik val anderen niet lastig
- ik scheld niet uit en beledig of bedreig niemand
- ik zoek een oplossing als ik een probleem heb
- ik vraag hulp als ik niet weet hoe ik met bepaalde conflicten moet omgaan
- ik luister naar de ander en probeer hem/haar te begrijpen
- ik houd me aan de regels die zijn vastgelegd over Social Media
- ik houd me aan de regels die Drenthe College heeft vastgelegd in het Deelnemersstatuut
- ik houd me aan Onderwijsovereenkomst die ik heb ondertekend
- ik bespreek deze afspraken met mijn loopbaanbegeleider/docent

Ik, (naam)

houd me aan bovenstaande regels en help mee aan het respectvol omgaan met elkaar op school.

.....

(datum)

.....

(handtekening)

BIJLAGE 2

Digitaal pesten

Digitaal pesten (of cyberpesten) is het pesten of misbruiken via het internet en via mobiele telefoon. Digitaal pesten kan nog veel harder zijn dan pesten in het gewone, dagelijkse leven. Dit komt mede doordat de daders gemakkelijk anoniem kunnen blijven en de reikwijdte van het internet veel groter is.

“Toen ik een half jaar geleden op een woensdagmiddag op MSN ging, werd ik in tien minuten, veertien keer met de dood bedreigd, vertelt Janna (16). De dagen daarna stroomde mijn mailbox vol met berichten van een adres dat ik niet kende: “We komen je halen. Laat het licht maar aan 's nachts”. Er ging een e-mail mijn klas langs met een foto waarop mijn hoofd op het lichaam van een pornomeisje was geplakt, daaronder stond: “Deze hoer gaat sterven”. (Metro, juli 2010)

Hoe wordt er gepest?

- pest-mail (schelden, beschuldigen, roddelen, beledigen); bij herhaling versturen van onware of negatieve berichten naar derden
- stalking: het stelselmatig lastig vallen van iemand door het blijven sturen van hate-mail of het dreigen met geweld
- het toesturen van ongewenst materiaal zoals porno, gewelddadig materiaal etc.
- doorgeven van gegevens waardoor ongewenst contact met vreemden kan ontstaan
- uitlokken van webcam-seks (opgeslagen beelden te zijner tijd misbruiken)
- hacken: gegevens stelen of instellingen aanpassen

Het stappenplan na een melding van digitaal pesten

- 1. Bewaar de berichten.** Vertel de student de berichten waarin het pestgedrag voorkomt, te bewaren. Vertel hoe ze dat kunnen doen (afdrukken, selecteren en kopiëren, MSN-gesprekken opslaan).
- 2. Blokkeren van de afzender.** Leg de student zo nodig uit hoe hij/zij de pest mail kan blokkeren.
- 3. Probeer de dader op te sporen.** Soms is de dader te achterhalen door uit te zoeken van welke computer op school het bericht is verzonden. Neem contact op met de ICT-coördinator of de systeembeheerder. Het is mogelijk om van het IP adres van de e-mail af te leiden van welke computer het bericht is verzonden. Ook is er van alles mogelijk via de helpdesk.
- 4. Neem contact op met de ouders van de gepeste student.** Geef de ouders voorlichting over welke maatregelen zij thuis kunnen nemen.
- 5. Verwijs de ouders zo nodig door.** Er zijn twee telefoonnummers die ouders kunnen bellen met vragen, namelijk:
 - 0800-5010: de onderwijstelefoon
 - 0900-11131113: de vertrouwensinspectie
- 6. Adviseer aangifte.** In het geval dat een student stelselmatig wordt belaagd is er sprake van stalking en dan kunnen hij/zij of de ouders aangifte doen. Ook wanneer het slachtoffer lichamelijk

Ietsel of materiële schade is toegebracht, kan de politie worden ingeschakeld. Zo nodig kun je verwijzen naar Bureau Slachtofferhulp. (www.slachtofferhulp.nl, tel: 0900-0101)

7. Wees duidelijk over wat de school wel of niet kan bieden.

8. De hulpverlening. Verwijs de pester en/of de gepeste door naar een hulpverleningsinstelling als er meer begeleiding noodzakelijk is dan de school kan bieden.

BIJLAGE 3. Alertheid en signalering

De gepeste student

Sommige studenten lopen meer kans gepest te worden dan anderen. Dat kan met hun uiterlijk, gedrag, gevoelens en sociale uitingsvormen te maken hebben. Bovendien worden kinderen en jongeren pas gepest in situaties waarin pesters de kans krijgen om een slachtoffer te pakken te nemen, dus in onveilige situaties.

Studenten die gepest worden, doen vaak andere dingen of hebben iets wat anders is dan de meeste van hun leeftijdgenoten: ze dragen andere kleding, bespelen een ander instrument, doen een minder bekende sport, zijn heel goed in bepaalde vakken of juist niet, ze blinken uit in iets, ze praten ABN of dialect, wonen in een gezin met andere gewoontes van één of meer gezinsleden, e.d.

Maar ook heel vaak is er niet direct iets aan te wijzen waarom de negatieve aandacht van de een op de ander valt en wordt de oorzaak bij de pester gezocht: jaloezie en afgunst, slechte leerprestaties compenseren met 'macht' over iemand die wel goed kan leren, zondebok zoeken, e.d.

Een jongere die wordt gepest, praat er thuis niet altijd over. Redenen hiervoor kunnen zijn:

- schaamte
- angst dat de ouders met de school of met de pester gaan praten en dat het pesten dan nog erger wordt
- het probleem lijkt onoplosbaar
- het idee dat je je eigen zaken moet kunnen oplossen

Mogelijke signalen van gepest worden³

- Spijbelen
- Niet meer over school vertellen thuis
- Nooit meer andere studenten mee naar huis nemen of bij anderen gevraagd worden of na schooltijd contact hebben met klasgenoten
- Slechtere resultaten op school dan vroeger, soms met opzet onderpresteren
- Op school geen zin hebben in groepsopdrachten of als laatste gekozen worden
- Regelmatig spullen kwijt zijn of met kapotte spullen op school of thuishkomen
- Regelmatig hoofdpijn of buikpijn hebben
- Blauwe plekken hebben op ongewone plaatsen
- Onrustig slapen
- De verjaardag niet willen vieren
- Veel thuis zitten
- Niet meer naar een bepaalde club of vereniging willen gaan
- Bepaalde kleren niet meer willen dragen
- Thuis prikkelbaar, boos of verdrietig zijn, op school verlegen en rustig
- Zelf blessures scheppen om niet naar school te hoeven

Uit: 'Effecten van discriminatie en uitsluiting' - Rapportage op www.pestweb.nl; website van het APS met informatie, advies en tips over pesten voor kinderen, jongeren, ouders en leerkrachten.

³ Bespreekpunten in teamvergaderingen en op ouderavonden.